

UDK 341.485:355.01
341.485(497.6)

Originalni naučni rad
Original scientific paper

Adib Dozić

GENOCID KAO DRUŠTVENI I ZNANSTVENI FENOMEN

*“Oni koji zaboravljaju prošlost osuđeni su da je ponavljaju“
(George Santayana)*

Strukturalno-dinamičku sadržajnost društva, nažalost, čine i raznovrsni oblici zločina. Najteži oblik zločina je, zasigurno, genocid. Historija ljudskog društva i njegova ovovremena egzistencija nedvosmisleno ukazuju da je genocid, ne samo proizvod društva, kao društvena činjenica, već istovremeno predstavlja i neodvojivi dio društvene egzistencije kao društveno-historijske pojave sui generis. Opravdano se postavlja pitanje u kojoj je mjeri znanost, prije svega sociologija, uspijevala ili pak uspijeva da znanstveno istraži i objasni sve aspekte ovog društvenog fenomena kao što su: uzroci, vrste, faze, oblici, karakterologija, “tehnologija“, a sve sa ciljem prevencije genocida kao zločina koji po svojoj suštini prevazilazi samo ubijanje ljudi kao pojedinačnih bića. Autor u radu nastoji da analizom osnovnih svjetskih povijesnih i bosansko-bošnjačkih primjera genocida ukaže na činjenicu da je genocid društveni fenomen ukupne ljudske historije i vrlo značajan znanstveni fenomen čije bi znanstveno-disciplinarno i institucionalno aktueliziranje, prije svega kroz obrazovni sistem, predstavljalo vrlo važan činilac preveniranja genocida kao najokrutnijeg zločina.

Ključne riječi: genocid, genocid kao društveni fenomen, genocid kao znanstveni fenomen, sociologija genocida.

UVOD

Svjedoci smo da se genocid, kao društveni fenomen, vrlo često spominje u svakodnevnom govoru, mnogo češće nego što je zastupljen u društvenim znanostima, prije svega u sociologiji. Zašto je to tako? Odgovora je, zasigurno, mnogo, ali jedan zaslužuje posebnu pažnju. Praksa i svijest ovovremene javnosti, prije svega bosanskohercegovačke, je da genocid, taj najstrašniji zločin, jeste bliža bosanskohercegovačka realnost i da bi, nažalost, mogao se ponoviti. Genocid nije prirodni fenomen niti puko pitanje prošlosti već, naprotiv, predstavlja, kako to pokazuje bosanskohercegovačka i svjetsko-povijesna društveno-historijska praksa, sastavni i neodvojivi dio stvarnosti društvene dinamike.

Sociologija, ukoliko sama sebe ne bi dovodila u pitanje, treba odgovoriti na sve nivoje genocida kao društvenog i znanstvenog fenomena jer genocid, uistinu, jeste neosporna društvena, a ne prirodna, pojava. Ako je primarni zadatak sociologije da jasno i precizno objasni fenomene društva u kojem se razvija, onda bi i genocid trebao biti jedan od bitnih znanstvenih fenomena sociologije. S pravom Keith Doubt postavlja pitanje : “Da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu ako ignorira jednu, možda čak, najalarmantniju i najtežu temu svoga vremena?” (Doubt 2003:7) Unutar ovog pitanja sadržano je, ključno potpitanje, a to je: šta je sa etičkog postulata sociologije i drugih subznanstvenih društvenih disciplina nakon genocida počinjenog nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine? Sociologija ne može a da ne vodi računa o pravima čovjeka i kvalitetu njegovog života. Jedan od etičkih postulata, ne samo sociologije već, znanosti u cjelini, jeste da svojim znanstvenim doprinosom služi izgradnji društvenih uslova u kojima će postojati najpovoljnija mogućnost za razvoj svih humanih potencijala za slobodan razvoj svih strukturalnih sadržajnosti društva u kome će pojedinac slobodno zadovoljavati svoje ljudske potrebe.

Ako se zločin genocida nad Bošnjacima konstantno događa više puta u posljednja tri stoljeća, a da istovremeno, bosanskohercegovačka sociologija kao znanost, koja objašnjava ljudsko djelovanje, nije eksplicitno utvrdila uzroke genocida, pa ni dovoljno jasno i precizno opisala njegove posljedice, opravdano je postaviti pitanje; ako ovo nije prvi genocid, postoje li pretpostavke da nije ni posljednji, ukoliko genocid nije objašnjen i kao društveni i kao znanstveni fenomen? U Dachauu je bio muzej nad čijim su ulazom bile napisane riječi Georgea Santayane: “Oni koji zaboravljaju prošlost osuđeni su da je ponavljaju.” Da se prošlost ne bi ponovila, ne samo Bošnjacima u Bosni i Hercegovini već, nigdje i nikome, neophodno je,

pozivajući se, ne samo na znanstveno-metodološki već i na etički postulat sociologije, da se genocid objasni kao društveni i znanstveni fenomen.

U okviru znanstvenog fenomena genocida čije znanstveno problematiziranje smatramo relevantnom znanstvenom činjenicom, želimo postaviti nekoliko pitanja i naznačiti moguće odgovore, kako bismo “natjerali” sociologiju u Bosni i Hercegovini da izađe iz svoga intelektualističko-skeptičnog, teorijsko-imaginarnog i, primarno, političko-ideološkog, gledanja na fenomen destrukcije i zločina nad bosanskohercegovačkim društvom i državom, gdje genocid, zasigurno, predstavlja najdestruktivniju pojavnost. Kritičko-znanstvena analiza uzroka, svrhe, namjere i destruktivnog karaktera genocida, sa stanovništva svjetsko-povijesnog i bosansko-bošnjačkog iskustva genocida, treba da služi kao upozoravajuća i preventivna mjera mogućim novim bosnacidima, koji kao svoj sastavni dio uvijek sadrže zločin genocida nad Bošnjacima. Da bi se dao znanstveni odgovor na ova pitanja, neophodno je izbjeći nametanje sociologiji ideoloških ortodoksija. Bitan segment deideologizacije sociologije jeste uključivanje u spoznajni produktivitet genocida, pored autoriteta znanstvenog razuma, aktuelno iskustvo preživjelih učesnika genocida. Australski predstavnik na zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih naroda 9. decembra 1948., je rekao: “Genocid je tako opak čin da su čak i divljaci i divlje zvijeri nesposobni počiniti ga.” Ova konstatacija je, nažalost, tačna jer je genocid proizvod ljudskog društva i isključivo društveni fenomen koji da bi bio spriječen valja, što je moguće prije objasniti i kao znanstveni fenomen. Postići ćemo to na način da ćemo na osnovu kraće historijske deskripcije genocida na svjetsko-povijesnom i bosanskohercegovačkom nivou pokazati da je on društveni fenomen koji nije u dovoljnoj mjeri objašnjen kao znanstveni fenomen, prije svega u “bosanskohercegovačkoj” sociologiji.

1. KRAĆA DESKRIPCIJA SVJETSKO-POVIJESNIH I BOSANSKO-BOŠNJAČKIH PRIMJERA GENOCIDA KAO DRUŠTVNOG FENOMENA

1.1. Svjetsko-povijesni primjeri genocida

Informativna deskripcija zločina genocida, posmatrana iz svjetsko-povijesnog konteksta, otkriva nam zaprepašujuću činjenicu, da je povijest čovječanstva kolijevka ratova, genocida, progona, gladi i drugih oblika stradanja, jednostavno

grobnica nestalih kultura. Prema stupnju svoje kompleksnosti, fenomen genocida je izuzetno kompleksno pitanje. On je istovremeno duhovno, moralno, kriminalno, vojno, pravno i nadasve civilizacijsko i opće znanstveno pitanje. Genocid danas, ali i u prošlosti, nije pitanje jednog prostora, jedne lokalne zajednice, jedne rase, vjerske ili političke grupe ili države, jednog ili više naroda, nego je problem koji je zahvatio sve narode, države, kulture i civilizacije. Istovremeno, genocid se tiče svih međunarodnih struktura i organizacija, kao i ukupne savjesti čovječanstva.

”Problemi militarizacije civilizacije su problemi nasilja, antihumanizma, antidemokracije, problem ljudske emocionalne nezrelosti za vlastitu vrstu. Rasprave o humanizmu kao da postaju nepotrebne uz rasprave o militarizmu i zlu. Nasilja ima previše i posvuda da bismo i dalje šutjeli o humanizmu:

1990. - 12 oružanih sukoba u svijetu;

1991. - 23 oružana sukoba u svijetu;

1992. - 34 oružana sukoba u svijetu;

1993. - 42 oružana sukoba u svijetu;

1994. - 92 oružana sukoba u svijetu.

Treći svjetski rat je u tijeku, sa svim vojnim i nevojnim sredstvima. Svijet država i države svijeta kao da vode ljudi nedorasli za probleme koje proizvode. Preraspodjela uvjeta života na Zemlji je prepoznatljiva. Život u konfliktnom svijetu je problem svih ljudi svijeta. To je već danas problem živog svijeta.” (Kulić, 1996:13) Svakako, ljudska povijest je i povijest mira i rada, ali zasigurno nedovršenog i neapsolutnog mira. Njemački filozof i matematičar Leibnitz Gittfried (1646-1716) je rekao: “da je vječni mir moguć samo na groblju.“, a nizozemski sociolog Rudolf Steinmetz (1862-1940) tvrdi: “Da bi dug i vječan mir stvarao od čovjeka isključivo sebično biće bez muškosti, smjelosti, altruizma i hrabrosti.“ (Grupa autora, 1981)

Još jednu nam važnu činjenicu otkriva historijska deskripcija ratova i genocida. Ta činjenica pokazuje da je mnogo veći broj ljudskih života “oduzet“ ratom kao planskom ljudskom djelatnošću nego prirodnim katastrofama. Još u antičkom dobu, mnogo stoljeća prije nove ere, u historijskim i drugim spisima nalazimo podatke o masovnom uništenju ljudi. Ovaj nam podatak govori da oblik zločina koji od nedavno nazivamo genocidom egzistira od davnina, kao destruktivna praksa ljudske povijesti. Prvo eksplicitno definicijsko određenje genocida izrekao je 1943. godine Raphael Lemkin: “Pod genocidom podrazumijevamo uništenje naroda ili etničke grupe. Nova riječ, koju je autor označio da bi označio i uključio iskustvo njenog modernog razvoja, skovana je od starogrčke riječi *genos* (rasa,pleme) i latinske riječi *cide* (ubiti), tako

da svojom tvorbom korespondira riječima tiranacid, homocid, genocid itd. Općenito govoreći, genocid ne znači nužno neposredno uništenje naroda, osim kad se vrši masovno ubijanje svih pripadnika nekog naroda. Namjera je, zapravo, označiti koordinirani plan različitih akcija usmjerenih na razaranje neophodnih osnova za život nacionalnih grupa, s ciljem njihova uništenja. Ciljevi takvog plana bili bi dezintegracija političkih i socijalnih institucija, kulture, jezika, nacionalnih osjećaja, religije i ekonomske egzistencije nacionalnih grupa, te ugrožavanje osobne sigurnosti, slobode, zdravlja, digniteta čak i života pojedinaca koji pripadaju takvoj grupi. Genocid je uperen protiv nacionalnih grupa kao entiteta, a uključene radnje uperene su protiv pojedinaca kao pripadnika nacionalne grupe, a ne protiv njih osobno". (Letica-Letica, 1998: 29) U Ilijadi, čitamo kako grčki kralj Agamemnon govori svome bratu kralju Sparte da je cilj Trojanskog rata potpuno uništenje Troje. "Ne, nećemo ostaviti živog ni jednog od njih, pa ni bebe u majčinim utrobama. Čak ni one ne smiju živjeti. Cijela nacija mora biti izbrisana (uništena), niko ne smije ostati da bi mislio na njih niti pustiti suzu za njima." Neposredno pred rat protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992. godine, a u cilju ideološke pripreme i indokrinacije srpskog stanovništva, Srpska pravoslavna crkva nosanjem posmrtnih ostataka kneza Lazara, putem proglosa, uputila je Bošnjacima istovjetnu poruku kao Agamemnon narodu Troje. "Učinićemo sve što možemo da bismo zgazili njihovo pleme tako potpuno da ih se čak ni istorija neće sećati" (Proglas koji je pratio svečanu povorku nosanja posmrtnih ostataka kosovskog kneza Lazara) (Letica-Letica, 1998:29)

Iz Ilijade saznajemo da je nakon zazuzeća Troja spaljena, svi muškarci su pogubljeni, a žene i djevojčice odvedene u ropstvo. Dakle, izvršen je genocid po želji i naređenju grčkog kralja Agamemnona. Ne samo Homer u Ilijadi, već i drugi antički autori govore o primjerima rata u kojima se zločinom genocida uništavaju cijeli gradovi. To potvrđuje da "duh masakra uvijek vrebava u sjenama rata." (Leadbetter, 2004:272-275)

Iz mnoštva primjera zločina genocida u srednjem vijeku, istaći ćemo, po našem mišljenju, dva najupečatljivija primjera. Pod vođstvom Džingis Kana u 13. stoljeću, Mongolsko carstvo izvršilo je nekoliko genocida. Svi ovi genocidi bili su motivirani utilateralnim ciljevima. Uglavnom su dominirala tri motiva: sticanje ekonomskog bogatstva, eliminiranje prijetnje neprijatelja ili pak proširenja teritorija. (Kurt with Solveig, 1998) Drugi primjer činjenja genocida u srednjem vijeku su križarski ratovi. Križarski ratovi bili su serija vojnih pohoda država Zapadne Evrope da "povrate" Svetu Zemlju i grad Jerusalem od "nevjernika". Treba napomenuti da nisu u svim križarskim ratovima počinjeni genocidi, te da ih nisu uvijek vodile organizirane

države, odnosno njihovi kraljevi i plemstvo. Primjeri koje ćemo ovom prilikom navesti nedvosmisleno potvrđuju njihov genocidni karakter i namjeru.

Prvi Križarski rat od 1096-1099. godine organizovan je od strane evropskih kraljeva (čitaj država), vođen pod vodstvom francuskog plemstva i Svete stolice u Rimu. "Križari su bili nemilosrdni i ubijali su sve redom u Antiochu (1098), križari su masakrirali sve u gradu bez obzira da li su bili Muslimani ili Kršćani i bez pitanja ko je ko. Tokom opsade Jeruzalema (1099) križari nisu pošteđjeli nikoga- muškarci, žene i djeca su bili poklani. Rečeno je da su ulice grada do koljena bile u krvi poklanih ljudi i kada je ubijanje prestalo, izvan gradskih zidina su bile piramide spaljenih tijela." (Chalk and Jonasshon, 1990) Bitna činjenica vezana za genocidni karakter Križarskih ratova jeste promjena do tada dominirajućih motiva genocida. Pored utilitarnih ciljeva i motiva, period križarskih ratova predstavlja početak korištenja ideoloških motiva za genocid.

U procesu kolonijalnih osvajanja, odnosno u uspostavljanju kolonijalnih carstava Evropskih država, genocidi i genocidni masakri bili su sastavni dio tih procesa na svim kontinentima. Genocidi i masakri su, nažalost, destruktivne sadržajnosti kolonijalnih osvajanja Meksika, Perua i većine zemalja američkog kontinenta. Genocid nad domorodačkim stanovništvom američkog kontinenta bio je dug proces. Odvijao se na različite načine, zavisno od politike kolonijalne sile koja ga je provodila. Mnoge kolonijalne sile prihvatile su engleski model "očisti i naseli". Posebno okrutan, nehuman i anticivilizacijski čin genocidnog uništenja domorodačkog stanovništva bio je "skalp". "Engleski sistem nagrada za skalpove razvio se do te mjere da je nudio i razne cijene. Najviše je plaćeno za skalpove odraslih muških indijanaca, manje za žene, i čak određena svota za djecu ispod 12 godina. Do kraja 17. stoljeća, profesionalni lovci na skalpove bili su uobičajeni. Oficijelne vojne čete su bile formirane za nalaženje, ubijanje i skalpiranje Indijanaca. Nakon rata za nezavisnost, SAD su zadržale engleski sistem nagrada koji se nalazio u svakoj državi. U Teksasu se zadržao sve dok nije bilo indijanaca za ubiti. U Kaliforniji se zadržao čak i poslije oficijelnog ukidanja. Ovakav sistem nagrađivanja, u kombinaciji sa građanskim oduševljenjem u ubijanju Indijanaca zbog zabave, navodi se glavnim razlogom kolapsa domorodačke populacije." (Leadbetter, 2004: 434-437) Kada je Španska država kolonizirala Meksiko, u Tenochtitlanu (Mexico City) živjeli su Asteci, domaći narod sa razvijenom kulturom. Ne štedeći ni njih ni njihovu kulturu, Španci su u ljeto 1521. godine izvršili posljedni napad na njih. Prema dostupnim informacijama, Portugalci su, 1510., tražeći put za Indiju, u gradu Goa počinili zločin genocida ubivši svo njegovo stanovništvo. Isto se desilo i u gradu Malacka. Malo je

poznato, da je u ratu u Kongu koji je vodio Leopold II iz Belgije u potrazi za slonovom kosti, ubijeno preko 10 miliona stanovnika.

Početak 16. stoljeća u Evropi je obilježen mnogim vjerskim ratovima, prije svega između katolika i novoformiranih protestanata. Katoličke države, kao što su to radile stoljećima, proganjale su protestanske (heretike), a protestantske države proganjale su katolike. Upečatljiv primjer za to je naređenje Francuskog kralja Charlesa IX za pogubljenje protestantskih vođa 24. augusta 1572 (tzv. Sveta Bartomolejska noć). Genocidni masakr nad protestantskim narodom se proširio i izvan Pariza, te je krajnji rezultat bio ubistvo oko 100. 000 muškaraca, žena i djece. (Leadbetter, 2004:277-279)

Pogledamo li “kartu puteva rata“ (Alen Žoks), vidjet ćemo da su genocidni procesi 20-og stoljeća, rezultat ratnih sukoba koji su se vodili u Evropi, ili su polazili i vodili se iz Evrope. “Osnovno polazište evropskog diskursa rata je u tome da se rat ne može odvojiti od mira, kao ni žrtva od dželata. Tu se insistira na najvažnijim istorijskim, socijalnim, ekonomskim i političkim tačkama susreta, presjeka rata i mira. Unutar evropskog diskursa rata javila se ideja da rat neprekidno prožima mir i da je civilni poredak u osnovi borbeni poredak. Šta više, u regularnim periodima mira, poretka i zakona, rat i dalje nastavlja da operiše unutar svih mehanizama moći, čak i onih najlegitimnijih. Teza da je mir ‘podmukla etapa rata’ ostalaje trajno obeležje zapadne civilizacije koja je ogrezla u ekspanzivnom militarizmu, čije tragove možemo pratiti još od epohe klasičnog kolonijalizma“ (Bodrijar, 1998) Zasigurno, jedan od najvećih genocida je, onaj iza koga stoje evropljani, a uzrokovan je njemačkim fašizmom. U periodu 1933-1945. godine ubijeno 16-20 miliona ljudi. Najpoznatiji logor smrti u tom periodu bio je Aušvic u južnoj Poljskoj. Bio je to nacistički koncentracioni logor u kome je tokom Drugog svjetskog rata ubijeno više od 1,5 miliona djece, žena i muškaraca svih nacija i nacionalnosti. Istina, ogromnu većinu činili su Jevreji, Poljaci, Romi i ratni zarobljenici različitih etničkih grupa. Potrebno je istaći da ima oprečnih mišljenja o broju umorenih u Aušvicu, no to i nije toliko važno kada se zna da je zločin počinjen u Aušvicu bio sistematičan, i organiziran, proračunat u svom razaranju i zatiranju ljudskog života, od strane fašističke države.

Genocid je i ono što su Staljin i njegov totalitarni režim, počinili “u ime komunizma“ u SSSR-u. Procjene o ubijenim ljudima kreću se oko 50 miliona. Jedna od osnovnih karakteristika Staljinovih i drugih komunističkih zločina jeste da su oni raznovrsni te da su skoro svi počinjeni iz ideoloških pobuda, pa ih možemo označiti, prije svega, ideološkim genocidom. Zagovornici dogmatske promjene svijeta, tj. političke vođe vulgarnog komunizma: Staljin, Pol Pot, Čaušesku, Kim il Sung,

Nadžibulah, Mengistu, Kastro i drugi, počinili su bezbrojne zločine, među kojima se pored genocida ističu zločini nad duhom, zločini nad univerzalnom i nacionalnom kulturom. “Staljin je naredio da se demoliraju desetine crkava u Moskvi; Čaušesku je uništio historijsko srce Bukurešta da bi sagradio zgrade i ostvario megalomanske projekte; Pol Pot je demontirao, kamen po kamen, katedralu Phnom Penh i prepustio džungli hramove Angkor; tokom maoističke kulturne revolucije, crvena garda polomila je ili spalila neprocjenjiva blaga.“ (Grupa autora, 1999:13) Zločin nad ljudima u ime ideologije komunizma počinjen je egzekucijama na različite načine: strijeljanje, vješanje, gušenje, batinjanje, gasna komora, otrov, uništavanje glada, smrt izazvana transportom, nasilnim i iscrpljujućim radom, uzrokovao je smrt od 100 miliona ljudi. “Može se uspostaviti prvi brojčani bilans koji je i dalje samo minimalna aproksimacija koja bi zahtjevala duga preciziranja, ali koji, prema ličnoj ocjeni, daje predstavu o veličini i dozvoljava da dotaknemo ozbiljnost teme:

- SSSR, 20 miliona mrtvih;
- Kina, 65 miliona mrtvih;
- Vijetnam, 1 milion mrtvih;
- Sjeverna Koreja, 2 miliona mrtvih;
- Kambodža, 2 miliona mrtvih;
- Istočna Evropa, 1 milion mrtvih;
- Latinska Amerika, 150 000 mrtvih;
- Afrika, 1,7 miliona mrtvih;
- Afganistan, 1,5 miliona mrtvih i
- međunarodni komunistički pokret i komunističke partije koje nisu na vlasti, desteine hiljada mrtvih! Ukupna brojka približava se cifri od 100 miliona mrtvih!“ (Grupa autora, 1999:14)

O ideološkoj dimenziji zločina genocida počinjenog u ime raznih ideologija, možda najbolje govori državni tužilac Francuske, Francois de Menthon u tužbi u Nurnbergu. “Predlažem sebe da vam pokažem da svaki organizirani i masovni kriminalitet proizilazi iz onoga što ću ja sebi dozvoliti da nazovem zločinom protiv duha, čime želim reći doktrine koja negira sve duhovne, racionalne i moralne vrijednosti, kojima su narodi milenijima pokušavali unaprijediti ljudsko postojanje, što je imalo cilj svesti čovječanstvo u barbarstvo, ne više u prirodno i sponatano barbarstvo primitivnih naroda, nego u demonsko barbarstvo jer je ono svjesno samo po sebi i jer do kraja koristi materijalna sredstva plod savremene nauke, u službu ljudskih odredbi, grijeh protov duha je greška koja potječe iz nacional socijalizma iz

kojeg proizilaze svi zločini. Ta monstruoza doktrina je rasizam.“ (Grupa autora, 1999:16)

Genocid se, umjesto rase, vjere ili etničke grupe, može vršiti i u ime klase. Ruski historičar i socijalist Sergej Melgunov u knjizi *Crveni teror u Rusiji*, objavljenoj u Berlinu 1924. godine, citira Latzisa, jednog od prvih šefova Češke sovjetske političke policije, koja je 1. novembra 1918. godine dala upute svojim članovima: “Mi ne vodimo rat protiv nekih osoba posebno. Mi istrebljujemo buržoaziju kao klasu. Ne tražite, u istrazi, dokumente i dokaze o tome šta je optuženi uradio, u aktima ili riječima, protiv sovjetskih vlasti, prvo pitanje koje mu treba postaviti je kojoj klasi on pripada, odakle potječe, o njegovom obrazovanju, odgoju, profesiji.“ (Baynac, 1975)

Mnogi komunistički režimi kao sredstvo genocida sistematski su upotrebljavali “oruđe gladi“. Režimi su kontrolirali sve raspoložive zalihe hrane, i pomoću sofisticiranih “sistema štednje“ hranu su djelili po “zasluzi“. “Kad bismo nabrajali, nebi bilo kraja zločinima lenjinizma i staljinizma koje su često prakticirali na gotovo identičan način režimi Mao Ze Donga, Kim Il Sunga, Pola Pota.” (Grupa autora, 1999:19-20) Želimo istaći da genocid nad klasom “vrijedi“ isto koliko i genocid nad rasom ili etnijom. Smrt od gladi jednog djeteta iz ukrajinskog kulaka koje je staljinistički režim pritjerao uz vrata gladi, “vrijedi“ isto koliko i smrt jednog jevrejskog ili romskog djeteta koje je nacistički režim natjerao u “fabriku za istrebljenje“, upotrebom plina, spaljivanjem mrtvaca.

Krajem Drugog svjetskog rata, 6. augusta 1945. prvi put u povijesti čovječanstva genocid je izvršen nuklearnim oružjem. Vojska SAD, na osnovu odluke predsjednika Harryja Trumana bacila je atomsku bombu na japanski grad Hiroshimu. Bomba je srušila većinu grada i odmah ubila 90 000 do 100 000 ljudi. Do kraja 1945. godine umrlo je još 40 000 ljudi. Bolesti uzrokovane radijacijom pratile su sve buduće generacije do današnjeg dana. (Lifton, 1995) U svjetsko-povijesnu deskripciju genocida u 20. stoljeću, tačnije, u njegovoj posljednoj deceniji, spada genocid u Ruandi gdje je 1994. godine ubijeno 500 000 pripadnika plemena Tutza. Nasilje koje je 1995/1996. sprovođila armija Rusije po odobrenju i naređenju ruske države, prema Čečenima, ima sva obilježja genocidne radnje. Genocid počinjen nad Bošnjacima u ratu protiv Bosne i Hercegovine 1992-1995. godine, svakako, spada u red svjetsko-povijesnih primjera zločina genocida, ravan po brutalnosti, svrsi, namjeni i ciljevima Aušvicu, Gulagu i mnogim drugim svjetsko-povijesnim primjernima genocida. Ted Robert Gurr i Barbara Harff: govoreći o državnom teroru nad manjinskim grupama, napravili su tabelu od 77 grupa koje su bile pogođene državnim terorom. Deset od

77 grupa u tabeli bilo je sistematski pogođeno takvim napadom, uključujući Muslimane (Bošnjake, op. A. Đ.) u Bosni (1992-1995.) i Tutze u Ruandi (1994). Od 1995 do 1996. godine, Ruske snage u Čečeniji upotrijebile su raspostranjeno nasilje nad civilima bez obzira na razlike, što je bilo na pragu genocida.“ (Leadbetter, 2004: 277-272)

1.2. Bosansko-bošnjačko iskustvo genocida

Sistematsko i organizirano činj enje genocida nad Bošnjacima na širim južnoslavenskim prostorima počinje u drugoj polovini 17. stoljeća. U sukobima Osmanske imperije sa Austrijom i Mletačkom republikom, stradanja bošnjačkog stanovništva u Lici i Slavoniji imaju sva obilježja genocida.

U drugoj polovini XVII stoljeća, na područjima Dalmacije, Slavonije, Srema, Like i Krbave, u Boki Kotorskoj, Medunu iznad Podgorice, i mnogim drugim mjestima, Bošnjaci su izloženi genocidnim procesima. (Imamović, 1991: 673-698) “Hiljade bošnjačkih porodica u Mađarskoj, Slavoniji, Sremu, Lici, Krbavi i Dalmaciji su u drugoj polovini XVII stoljeća izložene teroru, progonima, prodavanju u roblje, ubijanju i klanju (Mlečani u Zemuniku ‘poklaše bule i djecu...’) i nasilnom prevođenju u katoličanstvo. Njihove brojne džamije i drugi sakralni objekti pretvoreni su u katoličke crkve (‘...franjevci očistiše i blagosloviše džamije, te u njih s velikim oduševljenjem puku pjevahu, Bogu hvale i držahu službu Božiju’) ili su porušeni i uništeni, a obradiva imanja prisvojena od katolika i pravoslavnih. U tim krajevima, u kojima su nekoliko stoljeća činili većinu stanovništva (u gradovima a često i u obližnjim selima) nema više nikakvih ostataka ni materijalne ni duhovne kulture (i sva groblja su zatrta). Na Bošnjake u tim mjestima podsjećaju još samo toponimi i prezimena.“ (Čekić, 1999:12) Ista sudbina zatiranja kroz zločin genocida zadesila je Bošnjake Boko- Kotorskog zaliva, odnosno, Herceg Novi, Risan i Sutorinu. (Memić, 2003:124-135) “U Boki Kotorskoj su kršćani (Crnogorci i Hercegovci, kao i manji broj Mlečana) 1687., izvršili brojne zločine nad muslimanima (Bošnjacima, o.p. A. Đ.).

Tada je iz Herceg Novog, privrednog i kulturnog muslimanskog centra, protjerano oko 3.500 Bošnjaka. Za Bar je brodom otpremljeno 2.100 Bošnjaka i Albanaca. Jedan broj Bošnjaka je nasilno preveden u ‘hrišćansku vjeru’. Oko 1.300 Bošnjaka je raseljeno u susjedna hercegovačka mjesta. Srušene su i uništene brojne džamije i mesdžidi (dvije najveće džamije pretvorene su u crkve), zatim jedna tekija, dvije

medrese, sedam mekteba, hanovi, sahat kula, dva vodovoda, jedna javna česma, bedemi, tvrđava u Kumboru i dr.“ (Čekić, 1999:12)

Početakom 18. stoljeća, tačnije 1711. godine, jula mjeseca, na području “stare Crne Gore“, uz blagosov i podršku pravoslavne crkve i pod vođstvom crnogorsko-primorskog vladike Danila Petrovića, srpsko-crnogorski oružani odredi, “su poklali, nasilno preveli u pravoslavlje i protjerali između 3.000 i 4.000 Bošnjaka, te opljačkali njihova materijalna dobra i uništili sve njihove sakralne i kulturne objekte, među kojima i 6 džamija.“ (Čekić, 1999:12) Ovaj događaj je u srpskoj i crnogorskoj književnoj, političkoj i kulturnoj tradiciji poznat kao “istraga poturica“, a u stvari je genocid nad Bošnjacima. Nakon ovih događaja u četiri crnogorske nahije sa sjedištem u Cetinju, više nije bilo Bošnjaka.

Genocid nad Bošnjacima u 19. stoljeću, počinje odmah na njegovom početku, odnosno sa prvim srpskim ustankom 1804. godine i traje cijelo ovo stoljeće sa intenzivnijim događanjima u periodu od 1804 do 1813. (M. Popović o stravičnom zločinu genocida nad Bošnjacima za vrijeme Prvog i Drugog srpskog ustanka piše kako Srbi u Beogradu i drugim gradovima “ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale turske (bošnjačke, o.p. A.Đ.) bogomolje i gradove, stavljaju nejač pod nož... .Muškinje nemalo sve isjekoše, počеше rasporivati teških (trudnih, o.p. A.Đ.) žena trbuhe i vaditi djecu, te kad bi vidjeli da je koje dijete muško i njega bi ubili, a od ženskih šta su radili i kako su sa njima postupali, to mi ne može jezik govoriti niti pero pisati..”(Popović, 1976:118-119) i 1830 do 1867. godine. U tom periodu Bošnjaci su protjerani iz: Beograda, Šapca, Užica, Loznice, Smedereva, Valjeva, Požege, Čačka, Sokola i drugih mjesta kneževine Srbije. “Oduzeta im je imovina (milion hektara obradive zemlje, oko 100.000 građevinskih objekata i oko 300.000 grla stoke) i uništeno njihovo cjelokupno kulturno naslijeđe (oko 600 sakralnih objekata“). (Čekić, 1999:14) Progon i genocid nad Bošnjacima intenzivira se i nakon potpisivanja Berlinskog kongresa 1878. godine. Tada Srbija i Crna Gora, uz znatna teritorijalna proširenja, dobijaju nezavisnost.

Kako je do tada iz uže Srbije bilo protjerano gotovo svo bošnjačko stanovništvo, zločin genocida se nastavlja nad preostalim Bošnjacima, Nikšića, Spuža, Kolašina, Žabljaka, Podgorice, Zetske ravnice, Bara i Ulcinja i drugih mjesta. Oduzeta im je sva imovina, i nad njima su vršeni svi oblici zločina i zločin genocida. Tako se, npr, od 600 iseljenih muslimanskih porodica iz Nikšića, 318 (ili 52,8%) sklonilo u Bosnu, a 283 (ili 47,2%) u Albaniju. Iz Spuža se iselilo 200 domaćinstava. U Kolašinu je prije Berlinskog kongresa bilo 4067 Bošnjaka nakon. 1878 tamo ih više nije bilo. Od oko 43.000, koliko je bilo u Crnoj Gori do 1878, poslije Berlinskog kongresa

muslimansko stanovništvo je smanjeno na svega 12 492 stanovnika.” (Čekić, 1999:15)

Formiranjem Kraljevine Jugoslavije 1. decembra 1918. godine, pod dinastijom Karađorđevića, za Bošnjake ne nastaju bolji dani. Naprotiv, oni u ovom periodu doživljavaju zločin genocida u miru. Pored genocida koji se dogodio u Šahovićima, današnje Tomeševo, 1924. godine u ovom periodu nad Bošnjacima je vršen i ekonomski genocid. O pokolju u Šahovićima, vjerodostojno je pisao Milovan Đilas u svojoj knjizi *Land without Justice*, (Zemlja bez pravde) (London 1958). O tom stravičnom zločinu genocida u miru, Đilas je pisao na osnovu kazivanja svoga oca Nikole koji je bio jedan od komandanata genocidnog pohoda na Šahoviće i Pavino Polje. Opširnije pogledati u: M. Memić, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, Almanah, Podgorica, VKBI Sarajevo 2003. H. Avdić, *Položaj muslimana u Sandžaku 1912-1941*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.

Ekonomski genocid nad Bošnjacima desio se u najbrutalnijem obliku, upravo, u vrijeme Kraljevine SHS/Kraljevine Jugoslavije. “U trenutku stvaranja te države, 1. decembra 1918., u BiH je preko 62 posto privatne zemlje bilo u muslimanskom (bošnjačkom, o.p. A.Đ.) vlasništvu. Od ukupne zemlje, skoro dva miliona hektara koja je u Jugoslaviji 1919-1931. bila zahvaćena agrarnom reformom na BiH je otpadalo 1 286 227 hektara, ili 66,9 posto. Bosna i Hercegovina je, prema tome, bila okosnica i glavna meta agrarne reforme kojom nisu ostvareni samo socijalno-ekonomski, nego prije svega nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je potpuno socijalno-ekonomski uništiti muslimanske (bošnjačke, o.p. A. Đ.) zemljoposjednike, a Muslimane (Bošnjake, o.p. A. Đ.) u cijelosti nacionalno-politički destruirati i podjarmiti.“ “Da bi ekonomski potpuno uništila Muslimane, (Bošnjake, o.p. A.Đ.), vlada Kraljevine SHS je sprovela agrarnu reformu tako da je samo od Muslimana-Bošnjaka u BiH i Sandžaku oduzeto 1. 076. 685 hektara (ili 10.766.850 dunuma). Tu zemlju vlada je podijelila na 249.518 srpskih porodica-bivših kmetova, bezzemljaša i ratnih dobrovoljaca.

Premda je u BiH tada bilo više od 40 000 bezzemljaša i nekoliko hiljada kmetova iz redaova Muslimana, njih je vrlo mali broj dobio neki komad zemlje. Ovom reformom je uzeto skoro dvije trećine ukupne zemljišne površine koja je bila u posjedu bosanskih Muslimana (Bošnjaka, o.p. A.Đ.)“ (Bojić, 2001:61)

U Drugom svjetskom ratu genocidna stradanja Bošnjaka se nastavljaju. Poznata je činjenica da su na prostoru bivše Jugoslavije, u toku Drugog svjetskog rata, Bošnjaci imali 103.000 žrtava, što je činilo 8,1% njihove ukupne populacije. Procentualno, Bošnjaci su najveći stradalnici u Drugom svjetskom ratu među

južnoslavenskim narodima, upravo zbog toga što je nad njima počinjen, između ostalih, i zločin genocida. (Dedijer, 1990) i (Čekić, 1996).

Program četničkog pokreta, iz septembra 1941. godine, u osnovi je genocidan jer isključuje mogućnost drugim narodima da žive na prostoru sa Srbima. To potvrđuju slijedeći stavovi iz *Programa četničkog pokreta*: “b: omeđiti defakto srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj; v: posebno imati u vidu brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim elementom; g: izgraditi plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice; d: u srpskoj jedinici kao naročito težak problem uzeti pitanje muslimana i po mogućnosti rešiti ga u ovoj fazi, i e: unapred odrediti koje i kakve jedinice treba da provode izvršenje programskih tačaka pod b,v,g, i d.“ Program četničkog pokreta DM, septembra 1941.; da bi realizirao postavljene zadatke iz Programa, kao zvanični i ovlašteni predstavnik države Kraljevine Jugoslavije, Draža Mihajilović izdaje precizno naređenje komandantu četničkih odreda u Crnoj Gori i komandantu Limskih četničkih odreda o organizaciji i upotrebi četničkih odreda. “Naša se država nalazi još uvek u ratu sa vekovnim našim neprijateljima Nemcima i Italijanima. (...) ciljevi naših odreda jesu:

1. Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skriptom njegovog Veličanstva Kralja Petra II.
2. Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije – Crne Gore – Bosne i Hercegovine –Srema – Banata i Bačke
3. ...
4. Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata
5. Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog življa i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog življa.
6. (...)
8. U krajevima očišćenim od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogorcima (u obzir dolaze siromašne nacionalno ispravne i poštene porodice).“ (Dedijer, 1990: 18 - 19).

U toku Drugog svjetskog rata na prostorima današnje Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, tzv. Nezavisna država Hrvatska izvršila je zločin genocida, ne samo nad Srbima i Židovima, već i nad Bošnjacima i ideološkim protivnicima. Simbol tog genocida je koncentracioni logor Jasenovac gdje je ustaška država ubila između

50.000 i 100.000 Srba, Židova, Roma, Bošnjaka i Hrvata. Neki izvori, prije svega srpska historiografija, navode mnogo veći broj žrtava u Jasenovcu, čak 700 000. Posebno je važno napomenuti da se u dosadašnjoj literaturi genocidnog stradanja u koncentracionom logoru Jasenovac, u toku Drugog svjetskog rata, vrlo rijetko spominju Bošnjaci kao žrtve što nije tačno. Jedan od rijetkih autora koji je precizno istražio stradanje Bošnjaka u koncentracionom logoru Jasenovac je Nihad Halilbegović, koji između ostalog piše: “istraživanjem u Arhivu BiH, Historijskom arhivu i drugim arhivima, bibliotekama, posebno Gazi-Husrevbegovoj biblioteci pronašao sam i evidentirao preko 1.520 Bošnjaka (Muslimana), po imenu i prezimenu, koji su stradali u logoru Jasenovac.“ (Halilbegović, 2006:11)

Pored fizičkog genocida, u toku Drugog svjetskog rata nad Bošnjacima je vršen i kulturni genocid. “Muslimani (Bošnjaci o.p. A.Đ.) su Pavelićevom ‘Zakonskom odredbom o arijevsom rasnom porijeklu (od 30. travnja 1941.) proglašeni za Hrvate. Oduzet im je narodni subjektivitet, prisvojena im je i kultura i prošlost, te izvršena nasilna asimilacija.

Bez političke organizacije koja bi ih mogla okupiti, nepriznati i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije za narod zbog težnji da se ‘nacionaliziraju’ u Srbe, Muslimani su postali objekat za svakojaka manipuliranja. U stvari, ovim je izvršen, prvi u NDH, kulturni genocid nad čitavim jednim narodom.“ (Bojić, 2001:67)

Zločin genocida koji se desio nad Bošnjacima na kraju 20. stoljeća, i po veličini i po mjestu zločina (Evropa), i po određenju ubijanog naroda (evropski), i po obavezi koju je imala međunarodna zajednica (Srebrenica – “zaštićena” zona UN-a), zasigurno nije puka slučajnost, već nažalost rezultat organizirane i planirane aktivnosti političkog rukovodstva, Vojske i Policije Republike Srpske. Za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991–1995. godine, kako je poznato, desio se zločin genocida, jedini nakon Drugog svjetskog rata u Evropi. Bio je to zločin genocida nad Bošnjacima, ne samo u Srebrenici, već i u drugim mjestima kao što su: Doboj, Foča, Zvornik, Kotor Varoš i druga. Opširnije o zločinu genocida u Srebrenici u: Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002, Honig, J. W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan 1997, Sarajevo; M. Pargan, *Srebrenica-dokumenti o genocidu*, Srebrenica, 2004. U javnom diskursu, i kolokvijalnom i znanstvenom, kada se govori o zločinu genocida nad Bošnjacima 1992-1995., ističe se samo genocid počinjen u Srebrenici jula mjeseca 1995. godine što ne odgovara društvenoj ali ni pravnoj stvarnosti. Genocid nad Bošnjacima do sada je procesuiran pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima. Pravomoćno su do sada za zločin genocida osuđeni:

- a) *Pred njemačkim sudovima*: **Nikola Jorgić** za zločin genocida na području Doboja 1992. godine, osuđen na kaznu doživotnog zatvora. Isti prvostepeni sud je 1999. proglasio krivim **Maksima Sokolovića** zbog saučesništva u genocidu nad bošnjačkim stanovništvom na području Osmaka u blizini Zvornika. Pred bavarskim Vrhovnim regionalnim sudom u Minhenu za genocid nad nesrpskim stanovništvom na području Kotor Varoši osuđen je **Đurađ Kušljić**.
- b) *Pred međunarodnim sudovima*: Prva presuda za zločin genocida nad Bošnjacima “zaštićene zone UN Srebrenica“ pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju u Hagu osuđen je general vojske Republike Srpske **Radoslav Krstić** na kaznu zatvora od 35 godina. Druga osuđujuća presuda pred istim sudom za zločin genocida donesena je u predmetu Vidoja Blagojevića, koji je oglašen krivim za saučesništvo u genocidu pomaganjem i podstrekavanjem. Žalbena Vijeće ga je oslobodilo optužbi za genocid i optužen je za zločine protiv čovječnosti. 30. januara 2015. godine Žalbena Vijeće Međunarodnog suda pravde u Hagu donijelo je pravomoćnu presudu i za zločin genocida na prostoru Srebrenice osudilo **Vujadina Popovića, Ljubišu Bearu i Dragu Nikolića**. Dvojici prvooptuženih izrečena je kazna doživotnog zatvora dok je Nikolić osuđen kaznom zatvora od 35 godina. Doživotnom kaznom zatvora za zločin genocida osuđen je i **Zdravko Tolimir**, general vojske Republike Srpske. Trenutno se pred pretresnim Vijećem Tribunala u Hagu vode prvostepeni postupci protiv **Radovana Karadžića i Ratka Mladića**.
- c) *Pred domaćim sudovima*: Prvu presudu za krivično djelo genocida Sud Bosne i Hercegovine donio je 2008. godine u tzv. predmetu “Kravice“ kojom su optuženi **Miloš Stupar, Milenko Trifković, Brano Đinić, Slobodan Jakovljević, Branislav Medan i Aleksandar Radanović**. Za zločin genocida pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđen je i **Milorad Trbić** na kaznu dugotrajnog zatvora od 30 godina. Također Sud Bosne i Hercegovine za zločin genocida na kaznu zatvora u trajanju od 31 godinu osudio je **Radomira Vukovića**. Na kaznu zatvora u trajanju od 11 godina za zločin genocida osuđen je i **Slavko Perić, Duško Jević i Mendeljev Đurić**, također su osuđeni za genocid nad Bošnjacima u Srebrenici. Za saučesništvo u genocidu osuđen je **Željko Ivanović** u trajanju od 24 godine. Za zločine protiv čovječnosti pred Sudom Bosne i Hercegovine osuđeni su: **Boško Lukić, Marko Adamović, Franc Kos, Stanko Kojić, Zoran Garonja, Vaso Todorović i Vlastimir Golijan**. Trenutno se pred Sudom Bosne i Hercegovine vodi prvostepeni postupak

prema optužnici za genocid protiv **Aleksandra Cvetkovića, Miodraga Josipovića, Branimira Tešića, Dragomira Vasića, Danila Zoljića i Radomira Pantića.** (Gurda, 2015:35-68)

Uz pogubljenja, silovanja, premlaćivanja i druge oblike genocidnih tehnologija, u toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu došlo je do najveće iseljeničke krize u Evropi nakon Drugog svjetskog rata. Širom svijeta u preko 100 država raseljeno je oko 1 500 000 bosanskohercegovačkih državljana. Ciljevi uništenja nisu samo ljudi kao pripadnici određene društvene grupe, već i njihove kulturne institucije, osjećanje pripadnosti grupi, jezik, sigurnost privatnog vlasništva, zdravlje, sloboda i ljudsko dostojanstvo. Bosansko iskustvo, upravo potvrđuje ovo teorijsko spoznajno iskustvo. Organizatori i spovoditelji genocida u Bosni i Hercegovini od 1992 – 1995. godine, imali su za cilj ubiti bosanskohercegovačko društvo, odnosno bošnjačku nacionalnu zajednicu, kao kvitensenciju toga društva. Ta se tehnologija izvodila, ne samo putem masovnih likvidacija, već i putem organiziranog silovanja, progona, etničkog čišćenja, izgladnjivanjem, uskraćivanjem vode, toplote, svjetlosti granatiranjem izazivanje straha, te biološkog i mentalnog oštećenja zdravlja i socijalnog marginaliziranja. Bošnjaci su trebali biti uništeni kao narod i kultura, da bi se time izbila jedna od osnovnih karika bosanskohercegovačkog društva i države. To je bio uslov kako bi se država Bosna i Hercegovina mogla podijeliti između dva velikodržavna projekta.

Posljednji genocid izvršen nad Bošnjacima 1992-1995. godine, samo je jedan, bar za sada, posljednji, u nizu počinjenih genocida, i to uvijek od istih počinitelja. Za pravilno razumjevanje genocida nad Bošnjacima, prije svega kao društvene činjenice, neophodno je istaći kontinuitet planiranja i organiziranog izvođenja genocida. Kontinuitet genocidnih procesa u Bosni i Hercegovini uvijek je bio u neposrednoj vezi, odnosno, odvijao se paralelno, sa kontinuitetom realizacije velikodržavnih projekata Bosni susjednih država. Istražujući kontinuitet genocida nad Bošnjacima, Mustafa Imamović je utvrdio čak jedanaest genocida koji su izvršeni nad Bošnjacima od XVII do XX stoljeća. Prema Imamoviću, genocidi nad Bošnjacima desili su se u slijedećim vremenskim periodima: prvi (1863.-1699.), drugi (1711.), treći (1804.), četvrti (1830.-1867.), peti (1876.-1878.), šesti (1878.-1910.), sedmi (1912.-1913.), osmi (1914.-1915.), deveti (1918.-1941.), deseti (1941.-1945.) i jedanaesti (1991-1995). (Imamović, 1977: 169-174)

Dakle, realizacija velikodržavnih projekata Srbije i Hrvatske utemeljena je na ideološkoj matrici nacionalizma, koji je primjenjujući formulu jedna nacija jedna

država, nužno nailazio na prepreku zvanu multilaterarna sadržajnost bosanskohercegovačkog društva i države. U osnovi genocidne prakse, državnih subjekata Srbije i Crne Gore, tokom cijelog njezinog dešavanja, stoji genocidan ideologija utemeljena u mitologiziranim sadržajima državno-političkih programa i političkoj propagandi. Smail Čekić s pravom ističe da je ova genocidna ideologija “razarađena i uobličena u Njegošovom *Gorskom vijencu*, Garašiniovom Načertaniju iz 1844.; politici kraljevske Srbije, jezičkom nacionalizmu Vuka Karadžića; materijalima, Krfske deklaracije 1917.; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavo srpski kulturni krug i razna srpska društva udruženja i srpska pravoslavna crkva, genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihajlovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine o istrebljenju Muslimana; zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.); programskim dokumentima SANU; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića Milrada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilije Kretića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremama SUP – a (Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika srpske pravoslavne crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj historiografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr.”(Čekić, 1995:22) Obje političke elite, i srbijanska i hrvatska, bile su nosioci velikodržavnih projekata, koji su podrazumjevali prvo otcijepljenje od Bosne i Hercegovine i pojedinih njezinih dijelova, a zatim priključenje istih jednom od velikodržavnih projekata. U oba slučaja, da bi se teritorija mogla odvojiti od Bosne i Hercegovine, prethodno je trebala biti “očišćena“ od bošnjačkog stanovništva. Upravo su genocid i etničko čišćenje Bošnjaka bili sredstva za ostvarivanje velikodržavnih projekata.

2. GENOCID KAO ZNANSTVENI FENOMEN ILI ZAŠTO SOCIOLOGIJA GENOCIDA?

Prije nego što se upustimo u ekspliciranje genocida kao znanstvenog fenomena, istaknimo, da genocidnu praksu nije u potpunosti pratila i znanstvena elaboracija u kojoj jasno možemo da nađemo i vidimo retoriku genocida, ali istovremeno, da

prepoznamo ono što bismo mogli nazvati historijskom “sviješću genocida“. Ako bismo i mogli biti zadovoljni sa filozofskom i historijskom interpretacijom genocida, onda, zasigurno, njegovo sociološko, politološko, kriminološko i pravno razumijevanje i znanstveno objašnjenje zaostaju iza potreba ovovremenosti i zahtjeva budućnosti.

Dokumentiranje genocida u prošlosti ima mnogo teškoća. Dokazi postoje, ali njihova znanstvena verifikacija ponekad je upitna ili nedovoljno precizna. To se prije svega odnosi na činjenicu, da je teško danas izvršiti rekonstrukciju davnih događanja, posebno ako se zna da su pobjednici obično slavili svoju pobjedu a pobijeđeni naglašavali svoje patnje i stradanja. Tačno je, takođe, da su genocidi u prošlosti pretežno motivirani i izvršavani u svrhu utilitarnih ciljeva. Iz historijskih tekstova ne čitamo eksplicitno o namjeri uništenja drugog, kao jednom od važnih elemenata određenja genocida, već namjeru izvodimo iz dokaza na temelju indicije.

Prema stupnju svoje kompleksnosti, genocid je vrlo složena i kompleksna društvena pojava. Istovremeno, kao znanstveno pitanje genocid je, posebno, unutar bosanskohercegovačkog znanstvenog mišljenja, prije svega pravnog, sociološkog, kriminološkog, politološkog, antropološkog i historijskog, nedovoljno elaboriran. U okviru bosanskohercegovačkog sociološkog mišljenja do danas je odbranjeno nekoliko doktorskih disertacija na temu genocida i objavljeno nekoliko značajnih knjiga i radova što upućuje na zaključak da je *Sociologija genocida* na putu svog, ne samo znanstvenog već i institucionalnog konstituiranja. Navedimo ovom prilikom, po našem mišljenju, najznačajnija djela iz Sociologije genocida.

Žiga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo 1997. Bećirović Hajriz, *Genocid u savremenoj društvenoj znanosti*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007. Bećirević Edina, *Genocid na Drini*, buybook, Sarajevo, 2009.; Đozić, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godišnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 6/2005.; Đozić Adib, *Država i genocid*, ZBORNIK RADOVA, Filozofski fakultet, Univerzitet u Tuzli, Tuzla, 2006.; Đozić Adib, *Genocid kao društvena i pravna činjenica bošnjačke historije*, Zbornik radova, Ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910-2010), Univerzitet u Tuzli, Pravni fakultet, Tuzla, 2011. Muratović Rasim, *Holokaust nad Jevrejima i genocid nad Bošnjacima*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007.

Među znanstvenim disciplinama u bosanskohercegovačkoj akademskoj zajednici, tematika genocida najzastupljenija je u Historiji. Ovom prilikom istaćićemo nekoliko značajnih djela: Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*,

Svjetlost, Sarajevo, 1990. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo, 2001. Čekić Smail, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, Dokumenti*, MAG-Udruženje Muslimana za antigenocidne djelatnosti, Sarajevo, 1996. Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2012. Balić Hasan, *Bosanska kataklizma, Studija slučaja Foča*, Magistrat, Sarajevo, 2002., Omerdić Muharem, *Prilozi izučavanja genocida nad Bošnjacima*, El-Kalem, Sarajevo, 1999. Genocid kao društveni i znanstveni fenomen nije problem samo jedne lokalne zajednice, jednog naroda, jedne kulture, jedne rase, jedne religije, jedne države, nego je problem koji se tiče svih lokalnih zajednica, svih naroda, svih kultura, svih rasa, svih religija, svih država i svih ljudi uopće. Istovremeno, genocid se tiče svih međunarodnih subjekata i ukupne savjesti čovječanstva. Zašto je to tako? Zato što je to najstrašniji i najokrutniji zločin koji prevazilazi zločin pojedinačnog ubijanja ljudi. Iz tih razloga, genocid nije samo društveno i pravno pitanje već istovremeno i moralno, kriminalno, duhovno, vojno, religijsko, filozofsko i, nadasve, općecivilizacijsko i općeznanstveno pitanje. Da bismo uopće mogli razumjeti genocid kao društveni i znanstveni fenomen, neophodno se prethodno upoznati sa dosadašnjim i sadašnjim pravnim i sociološkim određenjima genocida, prvenstveno, kao najokrutnijeg zločina.

Prvo eksplicitno definicijsko određenje genocida izrekao je 1943. godine poljski pravnik Raphael Lemkin u svome djelu *Vladavina sila osovine u okupiranoj Evropi*, objavljenom u Vašingtonu 1944. godine. "Pod genocidom podrazumijevamo uništenje naroda ili etničke grupe. Nova riječ, koju je autor označio da bi označio i uključio iskustvo njenog modernog razvoja, skovana je od starogrčke riječi *genos* (rasa, pleme) i latinske riječi *cide* (ubiti), tako da svojom tvorbom korespondira riječima *tiranacid*, *homocid*, *genocid* itd. Općenito govoreći, genocid ne znači nužno neposredno uništenje naroda, osim kad se vrši masovno ubijanje svih pripadnika nekog naroda. Namjera je, zapravo označiti koordinirani plan različitih akcija usmjerenih na razaranje neophodnih osnova za život nacionalnih grupa, s ciljem njihova uništenja. Ciljevi takvog plana bili bi dezintegracija političkih i socijalnih institucija, kulture, jezika, nacionalnih osjećaja, religije i ekonomske egzistencije nacionalnih grupa, te ugrožavanje osobne sigurnosti, slobode, zdravlja, digniteta čak i života pojedinaca koji pripadaju takvoj grupi.

Genocid je uperen protiv nacionalnih grupa kao entiteta, a uključene radnje uperene su protiv pojedinaca kao pripadnika nacionalne grupe, a ne protiv njih osobno." (Letica-Letica, 1998: 29)

Nastavljajući dalje napore u preciziranju pojma genocid, odnosno, nastojeći njegovom sveobuhvatnijem razumijevanju, R. Lemkin je u listu *Američki časopis za međunarodno pravo* 1947. godine rekao da "... zločin genocida obuhvata svakojaka djela, uključujući ne samo lišavanje, već i sprečavanje života (putem abortusa, sterilizacije), kao i postupke koji u znatnoj mjeri ugrožavaju život i zdravlje (vještački izazvane infekcije, /tjeranje na rad/ rad do smrti u posebnim logorima, namjerno razdvajanje porodica u cilju raseljavanja...)" (Lemkin, 1947:147)

Generalna skupština UN-a je na skupštini 11. decembra 1946. godine usvojila termin genocid kao zločin prema međunarodnom pravu. Na istoj sjednici, Generalna skupština je pozvala svoje članice na međunarodnu saradnju u suzbijanju zločina genocida, te da ga i zakonodavno sankcioniraju. Kao rezultat međunarodne aktivnosti, Generalna skupština UN-a je 9. decembra 1948. godine usvojila međunarodnu *Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida*. U članu 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, genocidom se označava svako djelo "... Počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina:

- a) ubojstvo članova grupe;
- b) nanošenje teške ili duševne povrede članovima grupe;
- c) namjerno podvrgavanje grupe takvim uslovima života koji bi trebali dovesti do njezinoga potpunoga ili djelimičnog uništenja;
- d) nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru grupe;
- e) prisilno premještanje djece iz grupe u drugu." (Vajs, 1972: 187-188)

U godinama nakon usvajanja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, znanstvenici i stručnjaci za društvene znanosti inteziviraju rasprave o svim aspektima zločina genocida. Ovom prilikom pomenut ćemo samo najznačajnija imena bez ulaženja u znanstvene elaboracije njihovih tekstova. Zasiurno najznačajnija imena u znanstvenom problematiziranju i rasvjetljavanju zločina genocida su: Leo Kuper, Frank Chlark, Kurt Johansohn, Helen Fein, Israel Charny, Irving Louis Horowitz, Alex Alvarez, Jehuda Bauer, Robert Melson i Ton Zwan. Razvoj znanosti o genocidu u Bosni i Hercegovini i ostalim južnoslavenskim državama i akademskim zajednicama nije pratio dinamiku razvoja ove znanosti u evropskim državama, SAD-u i Izraelu. U obrazovnim sistemima demokratskih država Evrope, SAD-u i Izraelu, teme genocida i holokausta zastupljene su u srednjoškolskim udžbenicima kao obavezni nastavni sadržaji.

Dokumentiranje genocida ima mnogo poteškoća, posebno onih koji su se dogodili u daljoj prošlosti. Neko će se možda zapitati čemu istraživanje prošlosti zločina? Odgovor je jednostavan, da se ponovo ne bi desio. Iz istih razloga potpuno je opravdana pravna norma da zločin genocida nikada ne zastarijeva. Da bismo što eksplicitnije izvršili rekonstrukciju genocidnih događaja u prošlosti, svakako i u bošnjačkoj historiji, u metodološkom smislu, pomoći će nam zaključci Izvještaja centra za proučavanje holokausta i genocida iz Amsterdama. Ovom prilikom sažeti ćemo šest zaključaka:

- mora se jasno napraviti razlika između genocida i drugih masovnih zločina protiv određenih grupa, s jedne strane, i rata (posebno građanskog), s druge strane, ali se mora i priznati da stanje rata, pa i građanskog, na različite načine može uticati na razvoj procesa genocida;
- zločini genocida se razvijaju i događaju isključivo u uslovima teških i upornih kriza;
- postoji mogućnost da neka radikalna politička elita u toku krize preuzme poluge moći i organizaciju države. Odluke tog vođstva mogu biti presudne za pojavu genocida i da se proces genocida razvija “odozgo na dolje“, te da su najviši državni organi odgovorni za razvoj tog procesa;
- genocid treba posmatrati kao izuzetno složen proces, koji ima svoj početak, strukturisani tok i kraj koji obično nastupa nakon žestoke spoljne intervencije;
- ideologija je presudna za pojavu genocida. To su prije svega raznovrsni oblici ekstremnog nacionalizma, koji formiraju ekstremnu političku atmosferu;
- Svaki proces genocida treba posmatrati sa stanovišta žrtava, da su one prethodno određene kao meta progona i da postaju sve ranjivije i nezaštićenije tokom samog procesa, te da sudbina žrtava mora biti bitan orjentir u procjenjivanju i donošenju suda o genocidu. (Zwaan, 2003:57-58)

Genocid kao društvena pojava uvijek je uzrokovan društvenim činocima. Iz ovoga stava proizilazi sljedeće pitanje: koji su društveni uzroci genocida, ne samo nad Bošnjacima, već uopće? Rat, zasigurno, predstavlja društveni milje za činjenje genocida, No i rat je rezultat dubljih, fundamentalnijih, društvenih činilaca. Za potpunije razumijevanje društvene osnove genocida, neophodno je uključiti historijske, ekonomske, kulturne, religijske, ideološke i druge elemente koji su bitni za cjelinu spoznajnog produktiviteta o genocide kao društvenoj i znanstvenoj činjenici. Među uzroke genocida svakako spada nacionalizam kao najdominantniji društveni proizvod ideologije “racionalističkog sekularizma.” S pravom konstatira

Benedikt Anderson da "...18. stoljeće u Zapadnoj Evropi ne obilježava samo početak doba nacionalizma, već i smiraj religioznog načina mišljenja. Stoljeće prosvjetiteljstva, **racionalističkog sekularizma** (istakao A.Đ.) donijelo je sa sobom vlastito mračnjaštvo. (Anderson, 1998:22.) Vlastito mračnjaštvo evropskog prosvjetiteljstva je Holocaust nad Jevrejima i Genocid nad Bošnjacima.

Naprijed navedene činjenice, nedvosmisleno pokazuju da su rat i ideologije, ponajviše ideologija jedna nacija jedna država, najčešći društveni uzroci genocida 19. i 20. stoljeća. Bošnjaci kao nacija i njihova multinacionalna država Bosna i Hercegovina, najneposrednije su u posljednja tri stoljeća bili izloženi ovim destruktivnim ideologijama koje su po pravilu rezultirale ratom i genocidom kao sredstvom ostvarenja postavljenih ratnih ciljeva velikodržavnih nacionalnih ideologija. Istraživanje zločina genocida unutar bošnjačke historije, postavlja se, ne samo kao znanstveno pitanje, već i kao civilizacijska potreba, te pitanje savjesti zapadnoevropske kulture i civilizacije uopće. Zašto? Zbog perfidnosti skrivanja i poricanja, te zbog ideološki agresivnog širenja stereotipa i predrasuda o Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, posebno kada je riječ o njihovoj islamskoj komponenti. Bošnjaci se, od počinitelja genocida nad njima, pokušavaju dovesti u situaciju da, umjesto žrtve genocida, budu pretvoreni u sudgovornog subjekta, ako ne i isključivog krivca, svog vlastitog genocidnog stradanja. "Dejtonsko-pariški sporazum nužna je posljedica konačne pobjede i prihvaćanja kolektivne slike o plemenskoj Bosni u zapadnim/američkim predodžbama. Nakon što je pune tri godine Zapad odbijao svaku pomisao o adekvatnom definiranju ključnih termina 'katastrofe' u Bosni (tj. velikosrpske agresije i genocida), inzistirajući na terminima etničko čišćenje, plemenski rat, etnički konflikt, građanski rat i dr., sporazum pripremljen u vojnoj zračnoj luci Wright Petterson u Daytonu 22. studenog 1995. godine i potpisan u Parizu 14. prosinca 1995., bio je logična posljedica definiranja agresije kao plemensko-građanskog rata, a genocida kao etničkog čišćenja. Tim je sporazumom prekinut rat i potvrđen ključni zapadnjački stereotip o Bosni: stvarna podjela Bosne prema arbitrarno određenim etničkim linijama posljedica je prastare mržnje i plemenskih borbi koje su trajale stoljećima; plemena treba razdvojiti kako bi se kasnije amerikanizirala i vesternizirala, a u dogleđnoj budućnosti i civilizirala te stopila u evropsko multietničko društvo." (Letica-Letica, 1997:87) Da poricateljima genocida nad Bošnjacima ne bi uspjelo da ostvare postavljeni cilj, neophodno je oživjeti historijsko bošnjačko sjećanje na zajedništvo historijske sudbine preživljenih genocida, te znanstveno-institucionalno istraživanje i objašnjenje genocida kao društvenog i znanstvenog fenomena u znanstvenoj formi sociologije genocida.

Ako je suditi po veličini prostora koji bosanskohercegovačka sociološka i pravna znanost posvećuju fenomenu genocida, onda je on za bosanskohercegovačku sociologiju i pravnu znanost posve minorna tema. Zašto je to tako, više je razloga i zaslužuje potpunu i cjelovitu analizu. Ovom prilikom istaći ćemo jedan od razloga, prije svega, znanstveno-metodološke naravi. Posebnost predmeta i metoda sociologije genocida doveli su do otežanog uvida i protoka ideja između opće sociološke teorije i sociologije genocida koja, nažalost, kao subdisciplina sociološke teorije još nije ni konstituirana unutar sociologije u bosanskohercegovačkom znanstvenom i obrazovnom sistemu. *Sociologija genocida* kao univerzitetska nastavna disciplina na bosanskohercegovačkim univerzitetima još uvijek nije konstituirana. Izuzetak je Univerzitet u Tuzli gdje je *Sociologija genocida* zastupljena na Pravnom fakultetu, kao izborni nastavni predmet i na II ciklusu studijskog odsjeka Filozofija-sociologija Filozofskog fakulteta kao obavezni nastavni predmet. Zabrinjavajuće je da ni na jednom studijskom odsjeku Sociologije, sem u Tuzli, nema sociološkog izučavanja genocida, bez obzira što je genocid i društvena i pravna činjenica bosansko-bošnjačke historije. Ovom prilikom izostavljamo iz analize Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, kao znanstveno-organizacione jedinice Univerziteta u Sarajevu, čiji je rad na istraživanju i dokumentiranju genocida zaista zavidan i znanstveno relevantan, jer se Institut ne bavi isključivo ili dominantno sociološkim razumijevanjem genocida. Posebno je zabrinjavajuća činjenica da se u srednjoškolskim udžbenicima Sociologije i Historije u Bosni i Hercegovini uopće ne spominje zločin genocida kao obrazovno pitanje. Opširnije o problemu zastupljenosti fenomena genocida u obrazovnim sistemima u svijetu, Bosni i Hercegovini i bosanskohercegovačkom okruženju u: Adib Đozić, Abdel Alibegović, *Obrazovanje i genocid*, Ko, kako i zašto kriptoizira i “zabranjuje“ institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992-1995. godine? Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2015.

Dok se u “standardnim“ sociološkim istraživanjima društvene destrukcije koriste standardni pojmovi, npr. rat, razarenje, sukob, destrukcija, ubistvo i dr., fenomen genocida izmiče gotovo svakom bosanskohercegovačkom sociološkom istraživanju. Najčešći razlog je što se genocid kao najteži oblik zločina ne poima kao racionalno opravdani društveni fenomen a upravo se “standardna“ sociologija bavi, bar do sada, pitanjima “normalnog“ društvenog života koja se nalaze unutar “normalnog“ akademskog diskursa. Kako genocid prevazilazi i po sadržajnosti i po formi sve oblike zločina, on se i kao društvena pojava nalazi izvan “normalnog“ društvenog života i izvan “normalnog“ akademskog diskursa. U tome se i nalazi srž znanstveno-

metodološkog problema, kako genocid uvrstiti i razumjeti kao “normalan“ društveni fenomen i “normalan“ akademski diskurs. Uistinu, u razumijevanju bošnjačke historije, genocid ne samo da je “normalan“ i “racionalan“ već i neizbježan i nezaobilazan društveno-historijski fenomen bez čijeg znanstvenog ekspliciranja nije moguće u potpunosti razumjeti cjelinu razvoja bosansko-bošnjačkog društveno-povijesnog identiteta. Naprijed iznesene metodološke činjenice, i sama činjenica genocida kao sadržaja bošnjačke historije, nalažu temeljitije preispitivanje odnosa sociologije i genocida. Razlog je jednostavan a bitan. Društveno-historijske činjenice, neumoljivo, govore da je genocid nad Bošnjacima, jednim od najstarijih evropskih naroda, vršen u kontinuitetu posljednjih 300 godina. Genocid nad Bošnjacima zasigurno je prevazišao lokalne okvire, i po obimu i po kvantitetu, dužini trajanja, ali i brutalnosti i bezobzirnišću sa kojom je vršen, te perfidnošću skrivanja i poricanja. Zaista, genocid je bitan znanstveni fenomen jer kao društveni fenomen bitno ugrožava samu egzistenciju ljudskog društva posebno bosanskohercegovačkog.

ZAKLJUČAK

Analizom svjetsko-povijesnog i bosansko-bošnjačkog iskustva genocida, eksplicitno smo utvrdili da je genocid neupitna društvena pojava, nažalost, i u stvarnosti bosanskohercegovačkog društva kroz kontinuirano činjenje genocida nad Bošnjacima. Jedan od relevantnih dokaza genocida kao društvenog i znanstvenog fenomena, pored Holokausta i drugih svjetsko-povijesnih primjera, jesu procesuiranje i pravomoćne presude za zločin genocida nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992-1995. godine pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima. Genocid kao društveni fenomen je izuzetno složen društveni fenomen koji neminovno zahtijeva znanstveno obješnjenje. Nažalost, razvoj znanosti o genocidu, prije svega kao subsociološke discipline, nije pratio dinamiku razvoja zločina genocida. Ova tvrdnja se posebno odnosi na razvoj Sociologije genocida u okviru bosanskohercegovačkog sociološkog mišljenja. Za sveobuhvatno, cjelovito, razumijevanje društvene uzrokovanosti genocida, neophodno je uključiti historijske, ekonomske, kulturne, religijske, ideološke i druge elemente koji su bitni za cjelinu spoznajnog produktiviteta o genocidu kao društvenoj i znanstvenoj činjenici. Kao složen društveni fenomen, dinamično-destruktivan i nehuman, prije svega, genocid “zaslužuje“ biti primaran znanstveni fenomen, ne samo sociologije već i ostalih društvenih i humanističkih znanosti. Složenost genocida kao društvenog

i znanstvenog fenomena najeksplicitnije je “vidljiva“ kroz spoznaju složenosti genocidne “tehnologije” koja se ne realizira samo procesom masovnih ubijanja ljudi, već i zločinom organiziranog silovanja, progona, etničkog čišćenja, izgladnjivanjem, uskraćivanjem vode, toplote, svjetlosti, granatiranjem, rušenjem objekata, paljenjem, izazivanjem straha, te biološkog i mentalnog oštećenja zdravlja i socijalnog marginaliziranja. Sve ove činjenice potvrđuju da je genocid višedimenzionalan društveni i znanstveni fenomen. To je sasvim dovoljan razlog za potvrđan odgovor: zašto Sociologija genocida.

LITERATURA:

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plato, Beograd, 1998.
2. Avdić, Hakija, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.
3. Bećirević, Edina, *Genocid na Drini*, buybook, Sarajevo, 2009.
4. Bisić Mustafa, *Ratni zločin i genocid, zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom*, ZAP, Sarajevo, 1997.
5. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo, 2001.
6. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika “etničkog čišćenja“*, VKBI, Sarajevo, 1998.
7. Charny, W., Israel, *Encyclopedia of genocide volume I, volume II*, Institute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem, 1999.
8. Čekić, Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo 19997.
9. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004.
10. Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990
11. Doubth, Keith. *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003,
12. Đozić, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu*, Znakovi vremena, br. 22/23. 2004.
13. Đozić, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godišnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 6/2005.

14. Dozić, Adib, *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva*, BKC; Sarajevo, OFF-SET, Tuzla, 2012.
15. Filipović, Muhamed, *Korijeni agresije, u: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo 1997.
16. Gurda Vedad, *Procesuiranje genocida u Bosni i Hercegovini pred međunarodnim, domaćim i inostranim sudovima*, Edicija Monumenta Srebrenica: Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva, Knjiga IV, *Srebrenica kroz minula stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-histrijskog i proirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica, 2015.)
17. Grupa Autora, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
18. Grupa autora, *Crna knjiga komunizma*, Bosančica-print, Sarajevo, 1990.
19. Halilbegović Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, VKBI, Sarajevo, 2006.
20. Honig, J., W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
21. Imamović Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Bošnjacima od kraja XVII, stoljeća do 1945. godine*, Pravni spektar, Sarajevo, 1999.
22. Imamović, M., Hrelja, K., Purivatra, A., *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992.
23. Korošić, Marijan, *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1998.
24. Kulić, Slavko, *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1996.
25. Letica, Bartol, Letica, Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
26. Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse*, Tuzla, 2002.
27. Memić, Mustafa, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996.
28. Memić, Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003.
29. *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
30. Sells A., Michael, *Iznevjereni most*, ITD 7, Sarajevo, 2002.
31. Soll, Drothe, *Kristo-fašizam*, Značenja, br. 16, Dobož, 1988.
32. Softić, Sakib, *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, VKBI, Sarajevo, 2000.
32. Veselica, Marko, *Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije, u Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti I međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.

33. Zülch, Tilman, *“Etničko čišćenje“ genocid za “Veliku Srbiju“*, VKBI, Sarajevo, 1996.
34. Zgodić, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo, 1999.
35. Žiga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo 1997.
36. Žunec, Ozren, *Rat i društvo, Ogladi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.